

Спеціалізованій вченій раді К 64.051.31
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
61022, м. Харків, Майдан Свободи, 6

ВІДГУК

**офіційного опонента на дисертацію Михайлова Михайла Борисовича
«Нетипові (допоміжні) форми безпосередньої демократії: теорія та
конституційно-правове регулювання», подану на здобуття наукового
ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 –
конституційне право; муніципальне право.**

На підставі ознайомлення із рукописом дисертації, авторефератом та оприлюдненими науковими роботами можна зробити наступний висновок.

Актуальність теми та її зв'язок з науковими програмами. Стан розвитку громадянського суспільства в Україні та системні кризові явища у політичній сфері вказують на те, що вибори та референдум, як пріоритетні форми безпосередньої демократії, не здатні повною мірою забезпечувати бажаний владний вплив народу на владні правовідносини. Відтак постає необхідність пошуку шляхів забезпечення права народу на безпосереднє здійснення ним влади, наданого статтею 5 Конституції України.

Саме відмінні від виборів та референдуму форми безпосередньої демократії при належному нормативному закріпленні здатні забезпечити посилення впливу громадян на процес управління як державними, так і місцевими справами. Дослідження особливостей конституційно-правового регулювання таких форм безпосередньої демократії актуалізується й у зв'язку із початком реформи народовладдя в Україні, наприклад, у напрямку оптимізації механізму законодавчої ініціативи в Україні, запропонованому главою держави.

Забезпечення доступності та інтерактивності безпосереднього владного волевиявлення громадян також є надзвичайно важливим. Типові для вітчизняної правової системи форми безпосередньої демократії не здатні сформувати постійний інтерактивний зв'язок між народом та владою, що призводить до зародження певних деструктивних процесів, пов'язаних із намаганням суспільства озвучити свої нагальні потреби та донести свою волю до влади. Це свідчить про нагальну необхідність теоретичного осмислення нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя та обговорення шляхів їх впровадження у практику. Особливо це стосується форм, які ґрунтуються на сучасних інформаційно-комунікативних технологіях.

Означені фактори зумовлюють актуальність дисертаційного дослідження М.Б. Михайлова, її теоретичну і практичну значущість.

Про актуальність роботи свідчить і те, що вона виконана відповідно до пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 роки, що були визначені у Стратегії розвитку Національної академії правових наук України на 2016–2020 роки.

Методологічною основою дисертації є система загальнонаукових та спеціальнонаукових методів, що забезпечили об'єктивний та цілісний аналіз предмету дослідження. Автором досить уміло використано низку загальнонаукових та спеціальних методів дослідження, у т.ч. історико-правовий, структурно-функціональний, логіко-семантичний, формально-логічний тощо. Загалом, методи дослідження є цілком сучасними й обґрунтованими, що стало запорукою успішного вирішення поставлених дисертантом завдань.

Виходячи з актуальності теми, в дисертації досить точно і правильно визначено об'єкт, предмет дослідження, чітко окреслено його мету і задачі.

Наукові положення, висновки та пропозиції, сформульовані дисертантом, своєю переважною більшістю є аргументованими і переконливими. При їх доведенні та обґрунтуванні автором використано

широке коло вітчизняних і зарубіжних наукових джерел з конституційного права України та зарубіжних країн, теорії держави і права, а також українське та зарубіжне законодавство. Джерельну базу дослідження можна вважати цілком репрезентативною, оскільки дисертант при проведенні дослідження використав значну кількість джерел (236 найменувань). Крім того, викликає повагу й довіру до наукової цінності дисертаційного дослідження коло використаних наукових джерел, значну частину з яких становлять іншомовні джерела. Автор здійснив пошук найбільш сучасних європейських наукових праць, присвячених питанню теорії та конституційного регулювання форм безпосередньої демократії.

Загальна структура роботи в цілому є логічною, послідовною, раціональною, обґрунтованою предметом, метою та завданнями дослідження.

Загалом, дисертація, яка виконана у формі спеціально підготовленого рукопису, і автореферат, що відображає найбільш суттєві і принципові положення дисертації, становлять цілісне і професійно оформлене дослідження широкого кола взаємопов'язаних наукових проблем щодо конституційно-правового регулювання нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії.

Наукове і практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що сформульовані в роботі положення, висновки і пропозиції можуть бути покладені в основу конституційної реформи у частині децентралізації публічної влади, розширення кола форм безпосередньої демократії та вдосконаленням механізмів їх практичної реалізації; у науково-дослідницькій роботі, як основа для більш глибоких і конкретних розробок у даній сфері, а також у навчальному процесі – при написанні підручників і навчальних посібників, при проведенні лекційних і семінарських занять з дисциплін «Конституційне право України», «Конституційне (державне) право зарубіжних країн», «Виборче право України».

Наукова новизна роботи М.Б. Михайлова полягає у тому, що в даній дисертації здійснено науково-практичне обґрунтування необхідності

виділення нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії, проведено аналіз особливостей даної групи форм прямого народовладдя та запропоновано шляхи вдосконалення вітчизняного законодавства в частині забезпечення права народу на реальне та ефективне безпосереднє здійснення належної йому влади.

Автором слушно застосовано два підходи до розуміння суб'єктів безпосередньої демократії, а саме вузький та широкий. Виглядає логічним, що за широкого підходу єдиним суб'єктом безпосередньої демократії слід вважати народ, що представляє усе населення держави в його єдності та взаємозв'язку окремих груп. Вузький підхід окреслює більшою мірою суб'єктів форм безпосередньої демократії, тому коло таких суб'єктів може залежати від особливостей конкретної форми безпосередньої демократії або правової системи конкретної держави (підрозділ 1.1).

Дисертант вперше зважився здійснити науково-практичне обґрунтування необхідності виділення нетипових (допоміжних) форм безпосередньої демократії та провів аналіз особливостей даної групи форм прямого народовладдя (підрозділ 1.2). Фактично вперше у науці конституційного права здійснено поділ форм безпосередньої демократії на типові (основні) форми, що характерні для більшості правових систем, інститути яких відповідають загальноприйнятим уявленням про демократію, права людини, верховенство права, є основними виразниками волі народу та мають високий рівень правового урегулювання, та нетипові (допоміжні) форми безпосередньої демократії, що, враховуючи особливості різних правових систем, не є типовими засобами реалізації народом своєї влади та виконують при цьому більшою мірою допоміжну роль в його безпосередньому владному волевиявленні. Також автором вдало відзначено, що у науці давно сформувався негласний поділ форм безпосередньої демократії на основні (вибори та референдум) та інші форми, проте наукового обґрунтування такого поділу здійснено не було. Дійсно, єдиного критерію для такої класифікації не існує, тому цілком логічним виглядає

запропонований автором комплексний критерій, який включає історичне підґрунтя, значущість для ефективного народного волевиявлення, поширеність у практиці, типовість для конкретної правової системи та ступінь законодавчої урегульованості (стор. 61-62 дисертації).

Важливе теоретичне значення має проведений дисертантом аналіз змісту категорії «морфогенез форм безпосередньої демократії» (підрозділ 1.3). Водночас, ключовим чинником морфогенезу нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя М.Б. Михайловим визнано кризу представницької демократії та типових (основних) форм безпосередньої демократії, які перестали задовольняти прагнення громадян на безпосередню участь у вирішенні долі держави, у тому числі у міжнародних правовідносинах, втрата здатності встановлювати інтерактивний комунікативний зв'язок між владою та суспільством (стор. 96 дисертації). Автор досить вдало проаналізував етапи становлення та розвитку нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя, окреслив певні закономірності у цих процесах (стор. 81 дисертації).

Повною мірою відповідає реаліям сьогодення запропонована дисертантом теза про те, що важливим завданням форм безпосередньої демократії є встановлення міцного комунікативного зв'язку між державою та громадянами (підрозділ 2.1). Дійсно, втрата такого зв'язку може призвести до деструктивних процесів, пов'язаних із намаганням суспільства виразити свої нагальні потреби та донести свою волю до влади. Підтвердженням цього можуть слугувати численні приклади акцій громадянської непокорності у світі. Надзвичайно позитивне враження справляє обсяг проаналізованої зарубіжної законодавчої бази щодо конституційно-правового регулювання відмінних від виборів та референдуму форм безпосередньої демократії. При цьому, автором проведено якісне розмежування виборів та референдуму від схожих за процедурою реалізації форм безпосередньої демократії, що реалізуються шляхом голосування (народне вето, народна правотворча ініціатива, відкликання з посад) (стор. 97-98 дисертації).

Надзвичайно важливим елементом новизни у роботі є запропоноване авторське розуміння сутності електронної демократії, зокрема виділення такої важливої її складової, як прямої електронної демократії, яку слід розглядати як особливу нетипову (допоміжну) форму безпосередньої демократії (підрозділ 2.3). Заслуговує на увагу сучасний підхід автора до питання конструктивної участі громадян в соціальних мережах в процесі реалізації права народу на владу. Значний обсяг роботи присвячено можливостям сучасних інформаційно-комунікативних технологій у забезпеченні ефективного доступу громадян до владних правовідносин. Заслуговує на підтримку теза М.Б. Михайлова про те, що онлайн-участь громадян у реалізації влади сприяє появі нових демократичних принципів, заснованих на доступності інформації, швидкості і комфорті у вираженні громадянами своєї думки та безпосередньому прийнятті владних рішень, високій інтерактивності зв'язків суспільства і держави (стор. 185 дисертації).

Абсолютно логічним підсумком дослідження є формулювання ряду пропозицій щодо удосконалення вітчизняного законодавства в частині забезпечення права народу на реальне та ефективне безпосереднє здійснення влади. Прийняття закону про народовладдя (Закон України «Про безпосереднє здійснення влади українським народом», як його визначає автор) видається слушним та актуальним. Це підтверджує і сформульоване дисертантом завдання такого закону – визначення основних принципів безпосередньої демократії в Україні та врегулювання особливостей і порядку реалізації нетипових (допоміжних) форм прямого народовладдя, як на загальнодержавному, так і на місцевому рівні з метою забезпечення реальної можливості безпосередньої реалізації народом України влади, єдиним джерелом якої він є. Автором викладено головне структурне ядро запропонованого закону, що свідчить про наявність підґрунтя для формулювання більш конкретних законодавчих пропозицій у майбутньому (стор. 186-187 дисертації).

Разом з тим, як і будь-яке інше наукове дослідження, дисертація М.Б. Михайлова містить низку спірних положень, які мають стати предметом публічного обговорення під час захисту.

1. Автор, приділивши значну увагу зарубіжній теорії та практиці реалізації різноманітних форм безпосередньої демократії, не здійснив достатньо системного дослідження прямого народовладдя в Україні. Особливо це помітно при заглибленні в проблематику реалізації громадянами права на владу на місцевому рівні. Дисертант вказує на наявні проблеми та шляхи їх вирішення, проте оминає увагою значний вибір форм безпосередньої демократії на рівні місцевого самоврядування, що свідчить про існування законодавчих гарантій права громадян на участь у владних правовідносинах. Імовірно, така ситуація має місце у зв'язку із позицією автора про безпідставність класифікації форм прямого народовладдя на ті, що реалізуються на загальнодержавному рівні та ті, що притаманні рівню місцевому.

2. Чимало уваги М.Б. Михайлов приділив технології блокчейн та її можливостям у межах прямого народовладдя. Значний дослідницький доробок у цьому напрямі не викликає сумніву, проте видається, що в цьому питанні автор дещо вийшов за межі предмету правової науки. Питання правової регламентації впровадження сучасних технологій в систему прямого народовладдя є актуальним, однак обрання конкретної технології можливе виключно при залученні фахівців у відповідній галузі.

3. Цілком слушною є пропозиція М.Б. Михайлова щодо виокремлення інституту моніторингової демократії. Автором досить повно викладено і сучасний зарубіжний науковий доробок з цього питання. Проте, викликає сумнів щодо доцільності розкриття дисертантом даної проблематики в межах підрозділу «Електронна пряма демократія як нова нетипова (допоміжна) форма безпосередньої демократії». Дисертант вказує на тривалий шлях формування моніторингової демократії, що виключає використання інформаційно-комунікативних технологій на ранніх етапах існування даного

інституту. Збільшення ефективності реалізації даного інституту при застосуванні певних технологій не є достатньою підставою для її вивчення саме в межах електронної демократії.

4. Як спосіб захисту громадян від неспроможності обраних за результатами місцевих або загальнодержавних виборів представників діяти від імені виборців та в інтересах останніх, автор пропонує розглядати інститут відкликання з посади обраного представника. Водночас, у більшості демократичних країн депутатський мандат є вільним, відповідно до якого депутат вважається представником всієї нації (народу), а не лише виборців окремого округу. При цьому депутат не може бути обмежений наказами виборців, а виборці не можуть відкликати депутата. А відповідальність депутата перед виборцями свого округу, які мають право давати депутатові так звані накази виборців і навіть відкликати його у випадках, передбачених законом, є характерною ознакою імперативного мандата, який є, навіть законодавчо, забороненим, наприклад, у таких державах, як ФРН, Італія, Японія. Тому позиція автора щодо даного питання потребує додаткових пояснень.

Проте, викладені вище зауваження і побажання мають значною мірою дискусійний характер та не заперечують наукових здобутків М.Б. Михайлова. Відтак, дисертаційне дослідження справляє приємне враження, характеризується достатньо високим рівнем самостійності й унікальності та заслуговує позитивної підсумкової оцінки.

Основні положення, висновки, пропозиції, викладені у дисертаційному дослідженні, знайшли своє відображення у дванадцяти наукових працях, з яких шість – у фахових виданнях включених до міжнародної наукометричної бази даних «Index Copernicus International» (Польща). Автореферат і основні положення дисертації М.Б. Михайлова є ідентичними за своїм змістом.

Наведене вище дає підстави для висновку, що дисертація «Нетипові (допоміжні) форми безпосередньої демократії: теорія та конституційно-

правове регулювання» відповідає вимогам пунктів 9, 11 Порядку присудження наукових ступенів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року № 567, а її автор – Михайлов Михайло Борисович заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право.

Офіційний опонент:
народний депутат України,
кандидат юридичних наук, доцент

О.С. Бакумов

